

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Уляна Коруц, к. ю. н.

Тернопільський національний економічний університет, Україна

СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ ФЕНОМЕНУ ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Uliana Koruts, PhD in Law

Ternopil National Economic University, Ukraine

STRUCTURE AND CONTENT OF THE WAR PROPAGANDA PHENOMENON IN THE SYSTEM OF SOCIAL AND INTERNATIONAL RELATIONS

The structure and content of the phenomenon of war propaganda in the system of social and international relations are analyzed in the article. International legal norms and national legislation regulating public relations in combating war propaganda is characterized. The contents of the constitutional provisions of the world's leading countries have been disclosed, and as a result, it has been established that propaganda has different legal variations. It is stated that the legal category of "war propaganda", unlike national legislation, is actively used in international legal acts, the leading place among which is the International Covenant on Civil and Political Rights. The understanding of the propaganda of war is formulated as dissemination in any form of views, facts, arguments and other information, including deliberately false, inciting internal and external racial, religious, national enmity, aimed at inciting military aggression actions.

Keywords: war propaganda, international legal acts, kindling of war, national intolerance, Criminal code of Ukraine, aggressive war, military conflict, armed aggression, military action, counter-terrorism.

Актуальність теми дослідження. У сучасній зарубіжній та вітчизняній науковій літературі сформовано доволі широкий спектр уявлень про сутність пропаганди, які, водночас, мають дискусійний характер. Одна з причин дискусійності цього феномену полягає в його багатовекторності та правовій невизначеності а ні в національному, а ні в міжнародному праві.

Особливої актуальності пропаганда як правова категорія набуває в контексті розповсюдження протизаконних ідей та поглядів з метою розпалювання війни – явища універсального та багатопланового. Розуміння війни знаходиться в одному ряду із категоріями «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт», «збройна агресія», «військова акція», «проти дія тероризму», що ще раз підтверджує її розмитість та правову невизначеність.

Проблематика з'ясування феномену пропаганди війни стає ще більш значущою з огляду на появу, поряд із традиційними, новітніх форм ведення військових дій: ідеологічних, інформаційних, гібридних.

Тому для правової науки та міжнародної законотворчої практики вкрай важливо з'ясувати розуміння ключових аспектів пропаганди війни. Уявляється вкрай важливим вироблення єдиного понятійного апарату цього феномену, визначення змістовного наповнення пропаганди війни та її структурних елементів. В цьому й полягає основне завдання запропонованого автором дослідження.

Стан дослідження. Міжнародно-правові аспекти пропаганди війни виступили предметом наукового аналізу вітчизняних та зарубіжних дослідників, таких як Л.В. Губерський¹,

¹ Скринька, Д.В. (2004). Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966. *Українська дипломатична енциклопедія*. Київ: Знання України.

Й. Дінштайн¹, М. Керні², Д. Макголдрик³, Т. Макгонагл⁴, В.В. Маклаков⁵, Г. Майкл⁶, Т. Мендель⁷, Д.В. Скринька⁸. Разом з цим, потребують подальшого з'ясування питання щодо змісту та структури феномену пропаганди війни, а також репрезентації вказаного поняття у міжнародних нормативно-правових актах та національному законодавстві.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі норм міжнародного права та національного законодавства та практики їх реалізації проаналізувати структуру та зміст феномену пропаганди війни в системі соціальних та міжнародних відносин, та на підставі проведеного дослідження надати науково обгрунтовані пропозиції до чинного законодавства.

Виклад основних положень. На рубежі ХХ-ХХІ ст.ст. пропаганда здобула характеристики одного із найбільш дієвих засобів мобілізації суспільства. У цьому контексті, А. Камю недаремно називав її «завоюванням, зверненням досередини країни»⁹

Однак, найрозгалуженіших форм та методів пропаганда війни набула у ХХ столітті, за часів гітлерівської Німеччини, коли в уряді країни було утворено міністерство народного просвітництва та пропаганди. Змістовне наповнення феномену пропаганди, її значення в механізмі державного управління розкрито А. Гітлером у книзі «Моя боротьба» («Mein Kampf») ¹⁰, який розглядав останню виключно у якості засобу досягнення поставленої мети ¹¹.

І в теперішній час, майже 90 років по тому, феномен пропаганди війни міцно вкоренився у міжнародному суспільно-політичному житті, що віддзеркалюється й у міжнародному законотворчому процесі, де словосполучення «пропаганда війни», наприклад, в частині здійснення збройної агресії РФ проти України, використовується доволі часто ^{12,13,14,15,16,17}

¹ Dinstein, Y. (2017). *War, aggression and self-defence*. Cambridge University Press.

² Kearney, M., Kearney, M. G. (2007). *The prohibition of propaganda for war in international law*. Oxford University Press.

³ McGoldrick, D. (1991). *The Human Rights Committee: its role in the development of the International Covenant on Civil and Political Rights*. Oxford: Clarendon Press.

⁴ McGonagle, T. (2011). *Minority rights, freedom of expression and of the media: dynamics and dilemmas*. Intersentia, Cambridge – Antwerp – Portland.

⁵ Маклаков, В. В. (сост.) (1999). *Конституции зарубежных государств*. Москва: Издательство «БЕК».

⁶ Kearney, M., Kearney, M. G. (2007). *The prohibition of propaganda for war in international law*. Oxford University Press.

⁷ Mendel, T. (2012). Does International Law Provide for Consistent Rules on Hate Speech?. *The content and context of hate speech: Rethinking regulation and responses*, 417-429.

⁸ Скринька, Д. В. (2004). Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966. *Українська дипломатична енциклопедія*. Київ: Знання України.

⁹ Камю, А. (1997). Бунтівна людина. *Альбер Камю. Вибрані твори у трьох томах*. Т. 3. Харків: Фоліо, 181–439.

¹⁰ Гітлер, А. (2003). *Моя боротьба*. Харків: ООО «Свитовид».

¹¹ Гітлер, А. (2003). *Моя боротьба*. Харків: ООО «Свитовид».

¹² Council of Europe, Committee of Ministers, Recommendation No. (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on “hate speech”. *Committee of Ministers*. <<https://rm.coe.int/1680505d5b>> (2019, вересень, 20).

¹³ Council Decision 2014/512/CFSP of 31 July 2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. *EUR-Lex*. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014D0512>> (2019, вересень, 20).

¹⁴ Council Regulation (EU) No. 833/2014 of 31 July 2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. *EUR-Lex* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX:32014R0833>> (2019, вересень, 20).

¹⁵ Council Decision 2014/145/CFSP of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. *EUR-Lex*. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014D0145>> (2019, вересень, 20).

¹⁶ United Nations Human Rights Committee (19th session). Geneva (July 29 1983). General comment no. 11. Prohibition of propaganda for war and inciting national, racial or religious hatred (Article 20). *Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. <<http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/CCPRGeneralCommentNo11.pdf>> (2019, вересень, 20).

¹⁷ United Nations Human Rights Committee. (102nd session). Geneva (July 11–29, 2011). General comment no. 34. Article 19: Freedom of opinion and expression. *International Covenant on Civil and Political Rights* <<https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf>> (2019, вересень, 20).

На відміну від норм міжнародного права, національні закони використовують правову категорію «пропаганда війни» в небагатьох правових актах. Зокрема, стаття 37 Конституції України забороняє створення та функціонування політичних партій та громадських організацій, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на пропаганду війни¹. Заборона пропаганди символіки комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів набули правового забарвлення у Законі України від 09.04.2015 № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»². Також, слід звернути увагу й на положення статті 436 Кримінального кодексу України «Пропаганда війни», яка встановлює кримінальну відповідальність за публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликami до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів³. Слід зазначити, що вказана норма права не позбавлена дискусійних положень, адже існують певні неузгодженості між правовими категоріями «агресивна війна» та «воєнний конфлікт». Зокрема, легальне визначення воєнного конфлікту міститься у Законі України «Про Національну безпеку» від 21.06.2018 № 2469, який означає двостороннє застосування воєнної сили з метою розв'язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей⁴. Разом з тим, термін «агресія» має міжнародно-правове походження, виступає синонімом використовуваної у національному законодавстві правової категорії «агресивна війна», та передбачає «застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканості чи політичної незалежності іншої держави або будь-яким іншим чином, що несумісний зі Статутом ООН»⁵. Як бачимо, дефініції «агресивна війна» та «воєнний конфлікт» мають різне змістовне навантаження та повинні бути узгоджені як із міжнародними нормами, так і в контексті статті 436 КК України.

Загалом, наведені законодавчі приклади використання правової категорії «пропаганда» засвідчують тлумачення останньої у суто негативному значенні, як суспільного явища, спрямованого на розпалювання ворожнечі між людьми. Разом з цим, керуючись енциклопедичною літературою, доходимо висновку, що вказаний термін має нейтральний характер та означає «поширення і постійне глибоке та детальне роз'яснення ідей, поглядів, знань»⁶. Такий дуалістичний характер феномену пропаганди знаходить відображення й у конституційних нормах деяких зарубіжних країн.

Зокрема, доволі цікавим є досвід Німеччини, у частині 1 статті 5 Конституції якої закріплено право свободи висловлення думки, свободи друку та інформації. Разом з цим, частина 2 цієї ж статті передбачає можливість обмеження вказаних прав законодавчими актами⁷. Проаналізована правова конструкція використовується у переважній більшості конституційних норм, коли поряд із нормою прямої дії міститься обумовлення загального характеру.

Незважаючи на те, що Конституція Болгарії взагалі не використовує термін «пропаганда», окремі конституційні положення містять її опосередковані ознаки. Зокрема, Основний Закон вказаної країни передбачає заборону утворення політичних партій на етнічній, расовій або релігійній основі, а також партій, які мають на меті насильницьке захоплення державної влади. Також заборона розповсюджується на утворення організацій, діяльність яких спрямована проти суверенітету, територіальної цілісності країни та національної єдності, на розпалювання расової, національної, етнічної або релігійної ворожнечі⁸.

¹ Конституція України 1996 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 30, 141.

² Закон про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки 2015 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 26, 219.

³ Кримінальний кодекс України 2001 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 21, 920.

⁴ Закон про національну безпеку 2018 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 31, 241.

⁵ Dinstein, Y. (2017). *War, aggression and self-defence*. Cambridge University Press.

⁶ Бусел, В. Т. (ред.) (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000*. Київ; Ірпінь: Перун.

⁷ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. (1949). *Ein Service des Bundesministeriums der Justiz und für Verbraucherschutz sowie des Bundesamts für Justiz*. <<http://www.gesetze-im-internet.de/gg/GG.pdf>>.

⁸ Конституція на Република България. *Народно събрание на Република България* <<http://www.parliament.bg/bg/const/>> (2019, вересень, 20).

Водночас, позитивний вираз пропаганди має місце у нормах Конституції Італії, стаття 19 якої дає можливість громадянам сповідувати власні релігійні вірування в індивідуальній чи колективній формі, пропагувати їх та відправляти культи в публічному чи приватному порядку¹. Разом з цим, вказана норма забороняє розповсюдження будь-якої інформації, яка суперечить суспільній моралі, під якою можна розуміти пропаганду соціальної, расової, національної, релігійної або мовленнєвої переваги, а також пропаганду війни та насилля.

Жодного посилення на заборону пропаганди війни та насилля не міститься у Конституції Китайської народної республіки та в Конституції Японії. Основний Закон КНР містить лише загальні положення щодо реалізації фундаментальних прав та свобод, в частині заборони спричинення збитків державним, колективним чи суспільним інтересам, законним правам та свободам інших громадян². Жодних спеціальних положень щодо заборони пропаганди війни вказані документи не містять.

Таким чином, аналіз конституційних положень деяких країн світу дає підстави для висновку, що пропаганда має різне правове забарвлення. З одного боку, пропаганда є проявом поширення негативної інформації про розпалювання війни, насилля, ворожнечі, расової, релігійної чи національної нетерпимості. А з іншого – виступає прикладом розповсюдження соціально позитивних проявів, у вигляді конституційно-правових дозволів.

Звертаючись до норм міжнародних правових актів, слід зазначити, що легальне взаємоузгоджене визначення пропаганди війни у чинних міжнародно-правових актах наразі відсутнє. Зазначене твердження підтримує й Т. Макгунагла, який, проводячи порівняльно-правовий аналіз категорій «війна» та «пропаганда» доходить висновку про наявність проблемних питань під час визначення їхньої взаємообумовленості. Вчений наголошує на широкому розумінні «пропаганди» у науковій літературі та законодавстві, яка охоплює розгалужену палітру висловлення різноманітних суджень, які відрізняються за змістовним наповненням, способами їх вираження, розповсюдження та можливими правовими наслідками³.

Багатогранний характер правового феномену пропаганди війни надав можливість М. Керні сформулювати пропозиції стосовно внесення доповнень до Римського статуту Міжнародного кримінального суду щодо визнання прямого та публічного підбурювання або пропаганди війни у якості самостійного складу злочину⁴. Дослідник доволі влучно зазначає, що «пропаганда війни має нечітке визначення тільки тому, що такої правової невизначеності бажають суб'єкти законодавчої ініціативи»⁵.

Разом з цим, багатогранний зміст пропаганди війни та неврегульоване правовими приписами розуміння вказаного терміну на міждержавному рівні не означає невизначеності цього поняття. Уявляється, що чітко окреслена сфера дії протиправного діяння, пов'язаного із пропагандою війни, є наслідком узгодженого розуміння вказаної правової категорії на національному та міжнародному рівні.

У цьому контексті, цілком логічним виглядає положення, викладене у Зауваженні загального порядку №11 Комітету з прав людини ООН щодо розповсюдження категорії «пропаганда війни» на всі види пропаганди, яка здійснюється з метою загрози або акту агресії або порушення миру, що протирічать Статуту ООН⁶.

Крім цього, з огляду на необхідність визначення балансу прав людини щодо висловлення думки та зобов'язань стосовно недопущення пропаганди війни, вважаємо за доцільне проаналізувати зміст статей 19 та 20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (скорочено – *Міжнародний пакт*).

¹ Шемшученко, Ю. С. (відп. ред.) (2001). Конституція Італії. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. Т. 3: К – М.

² Маклаков, В. В. (сост.) (1999). *Конституции зарубежных государств*. Москва: Издательство «БЕК».

³ McGonagle, T. (2011). *Minority rights, freedom of expression and of the media: dynamics and dilemmas*. Intersentia, Cambridge – Antwerp – Portland.

⁴ Kearney, M., Kearney, M. G. (2007). *The prohibition of propaganda for war in international law*. Oxford University Press.

⁵ Kearney, M., Kearney, M. G. (2007). *The prohibition of propaganda for war in international law*. Oxford University Press.

⁶ Human Rights Committee (19th session), Geneva (29 July 1983). General Comment No. 11 “Prohibition of propaganda for war and inciting national, racial or religious hatred (Art. 20).” *The United Nations Human Rights* <<http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/CCPRGeneralComment-No11.pdf>>

Зокрема, частина 1 статті 19 Міжнародного пакту закріплює загальне право громадян щодо висловлення власної думки, тоді як частина 2 цієї ж статті деталізує положення частини 1, та розкриває зміст вказаного права, під яким розуміється свобода пошуку, отримання та розповсюдження будь-якої інформації та ідей, незалежно від державних кордонів, усно, письмово або за допомогою друку чи художніх форм вираження або в інший спосіб, на власний вибір¹.

У той же час, частина 3 коментованої статті встановлює підстави, за яких може відбуватись обмеження права людини на свободу думки, зміст яких полягає у: а) повазі прав та репутації інших осіб; б) охороні державної безпеки, громадського порядку, здоров'я та моральності населення.

Незважаючи на те, що зміст статті 19 Міжнародного пакту за різних часів ставав предметом прискіпливого аналізу фахівців у галузі міжнародного права та інших галузей правової науки, її порівняння із статтею 20 цього ж документу потребує проведення ретельного дослідження. Остання закріплює вимогу до національних законів щодо заборони будь-якої пропаганди війни, а також національної, релігійної, расової ненависті, ворожнечі та насилля.

Тобто стаття 20 Міжнародного пакту, по суті, не встановлює будь-якого окремого права людини, більше того, у деяких наукових джерелах вона визначається в якості продовження статті 19 коментованого документу. Уявляється, що самостійний статус статті 20 Міжнародного пакту пов'язано, скоріше, із гарантуванням права на життя, передбаченого статтею 6 цього ж документу. Крім того, статті 19, 20 Міжнародного пакту переслідують різні, хоча і взаємодоповнюючі цілі. Якщо мета статті 19 передбачає необхідність усунення шкоди, спричиненої правам та репутації інших осіб, публічним інтересам, громадській безпеці, здоров'ю населення та моральності, то метою статті 20 виступає усунення обставин, які можуть призвести до загибелі людей.

Аналіз правової конструкції «пропаганда війни...має бути заборонена законом», викладеної у частині 1 статті 20, дає підстави для висновку про існування ще однієї характерної відмінності цієї норми, яка передбачає встановлення вимоги для держав щодо здійснення конкретних заходів реагування у вигляді прямої юридичної заборони пропаганди війни, вираженої у законодавчій формі. Тоді як у змісті статті 19 йдеться лише про можливість встановлення деяких обмежень за певних умов. Тобто, в одному випадку маємо пряму вимогу щодо встановлення заборони на ведення пропаганди війни, а в іншому Міжнародний пакт лише припускає можливість встановлення певних правових обмежень на національному рівні.

Таким чином, можемо припустити, що зміст статті 20 Міжнародного пакту передбачає встановлення більш жорстких обмежень, зважаючи на суспільну небезпеку пропаганди війни. Тому дискусійним, на нашу думку, виглядає судження Т. Мендела щодо об'єднання обох статей з метою усунення суперечностей між ними². Уявляється, що зміст статті 20 коментованого міжнародно-правового акту стосується конкретного складу правопорушення.

У цьому контексті, скоріше, схиляємося до думки Д. Макголдрика, який заперечує існування в змісті статті 20 будь-яких порушень статті 19 Міжнародного пакту щодо встановленої для держав заборони на ведення пропаганди війни³.

Не зважаючи на те, що Комітет ООН з прав людини передбачає заборону всіх видів пропаганди війни, в його положеннях простежується виключення для частини 1 статті 20 Міжнародного пакту, а саме: «правова норма, викладена у частині 1 статті 20 не заперечує підтримку суверенного права на самооборону або незалежність, відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй»⁴, під якою розуміються заходи, здійснювані членом ООН, відносно якого вчинено збройний напад⁵. Відтак, пропаганда у вигляді підбурювання до громадянської війни,

¹ Скринька, Д. В. (2004). Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966. *Українська дипломатична енциклопедія*. Київ: Знання України.

² Mendel, T. (2012). Does International Law Provide for Consistent Rules on Hate Speech?. *The content and context of hate speech: Rethinking regulation and responses*, 417-429.

³ McGoldrick, D. (1991). *The Human Rights Committee: its role in the development of the International Covenant on Civil and Political Rights*. Oxford: Clarendon Press.

⁴ Human Rights Committee (19th session), Geneva (29 July 1983). General Comment No. 11 "Prohibition of propaganda for war and inciting national, racial or religious hatred (Art. 20)." *The United Nations Human Rights*. <<http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/CCPRGeneralComment-No11.pdf>>.

⁵ Устав Організації Об'єднаних Націй, г. Сан-Франциско (26 июня 1945). *Организация Объединенных Наций*. <<http://www.un.org/ru/documents/charter/chapter7.shtml>> (2019, вересень, 20).

заколотів проти уряду та інші подібні прояви насилля, у контексті преамбули Загальної декларації прав людини¹, регулюються положеннями частини 2 статті 20 або частини 3 статті 19 Міжнародного пакту². Вищевикладене яскраво демонструє не тільки багатогранність феномену пропаганди, але й широке розуміння війни, яка у сучасних умовах, поряд із традиційними видами військових дій, може передбачати ідеологічну, інформаційну та гібридну складову.

Тому особливо важливо звернути увагу на коментар до статті 20 Міжнародного пакту, викладений Комітетом ООН з прав людини, в якому наголошується на відсутності внутрішньої або зовнішньої ознаки пропаганди війни у національному законодавстві будь-якої держави³, що підкреслює трансграничний характер такої заборони.

Якщо частина перша коментованої статті прямо вказує на підбурювання до війни, то в другій частині як раз йдеться про вчинення пропаганди, що передує війні. Збереження в документі другої частини статті 20 стало можливим завдяки зусиллям багатьох країн, оскільки заборона пропаганди війни у чистому вигляді не мала б необхідного ефекту для забезпечення миру та запобігання конфліктів⁴.

Висновки. Таким чином, слід констатувати, що обидві частини статті 20 Міжнародного пакту мають тісний нерозривний зв'язок. За своєю суттю пропаганда війни виступає в якості однієї із форм підбурювання до насилля, заснованого на національній, расовій або релігійній ненависті. У багатьох випадках таке підбурювання до насилля призводить до пропаганди війни та військових дій.

1. На підставі аналізу міжнародних та національних законодавчих актів щодо з'ясування феномену пропаганди війни, можна зробити висновок, що його структура має дворівневий характер. На підставі аналізу норм Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, можемо констатувати, що *перший рівень* запобігання пропаганді війни нормативно закріпленій у частині 2 статті 20 вищевказаного міжнародного документу та передбачає заходи, спрямовані на попередження дій, які виступають передумовою пропаганди війни, а саме: расову, національну та релігійну ненависть, підбурювання до дискримінації, ворожнечу, насилля тощо.

Другий рівень націлений безпосередньо на усунення самої пропаганди війни та відображений у частині 1 статті 20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

2. Змістовне наповнення пропаганди війни передбачає наявність сукупності взаємообумовлених елементів, які розкривають розуміння вказаної правової категорії. До таких елементів відносяться: а) підбурювання до конфліктів або агресивних дій; б) ізоляція людей від будь-яких контактів із зовнішнім світом, наслідками якої можуть виступати перешкоджання взаєморозумінню між народами, шляхом заборони засобам масової інформації висвітлювати міжнародні події; в) замовчування та викривлення діяльності міжнародних організацій на користь миру, або на створення перешкод для отримання інформації про думку інших держав.

3. Пропаганда війни розуміється автором як розповсюдження у будь-якій формі поглядів, фактів, аргументів та інших відомостей, в тому числі завідомо неправдивих, розпалювання внутрішньо- та зовнішньодержавної расової, релігійної, національної ворожнечі, що має на меті підбурювання до здійснення військових конфліктів або агресивних дій.

References:

1. Busel, V. T. (red.) (2005). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy: 250000* [The Great Interpretive Dictionary of Modern Ukrainian: 250000]. Kyiv; Irpin: Perun. [in Ukrainian].
2. Gitler, A. (2003). *Moja borba* [My fight]. Kharkiv: OOO «Svitovid. [in Russian].
3. *Zahalna deklaratsiia prav liudyny vid 10.12.1948 r.* [Universal Declaration of Human Rights of 10.12.1948] (Verkhovna Rada Ukrainy) [Verkhovna Rada of Ukraine]. *Ofitsiyni veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015>. (2019, September, 20). [in Ukrainian].

¹ *Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р.* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015>. (2019, вересень, 20).

² Устав Организации Объединенных Наций, г. Сан-Франциско (26 июня 1945). *Организация Объединенных Наций*. <http://www.un.org/ru/documents/charter/chapter7_shtml>. (2019, вересень, 20).

³ Human Rights Committee (19th session), Geneva (29 July 1983). General Comment No. 11 “Prohibition of propaganda for war and inciting national, racial or religious hatred (Art. 20).” *The United Nations Human Rights* <<http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/CCPRGeneralComment-No11.pdf>>

⁴ Kearney, M., Kearney, M. G. (2007). *The prohibition of propaganda for war in international law*. Oxford University Press.

4. *Zakon pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symboliky 2015* [The law condemning the communist and national-socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and prohibiting the propaganda of their symbolism] (Verkhovna Rada Ukrainy) [Verkhovna Rada of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], no. 26, 219. [in Ukrainian].
5. *Zakon pro natsionalnu bezpeku 2018* [Zakon pro natsionalnu bezpeku] (Verkhovna Rada Ukrainy) [Verkhovna Rada of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], no. 31, 241. [in Ukrainian].
6. Kamiu, A. (1997). Buntivna liudyna [Rebellious man]. *Alber Kamiu. Vybrani tvory u trokh tomakh. T. 3* [Albert Camus. Selected works in three volumes. Vol. 3]. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
7. *Konstitucija na Republika Bolgarija* [Constitution of the Republic of Bulgaria]. *Narodno sobranie na Republika Bolgarija* [National Assembly of the Republic of Bulgaria]. <<http://www.parliament.bg/bg/const/>>. (2019, September, 20). [in Bulgarian].
8. *Konstytutsiia Ukrainy 1996* [Constitution of Ukraine] (Verkhovna Rada Ukrainy) [Verkhovna Rada of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], no. 30, 141. [in Ukrainian].
9. *Kryminalnyi kodeks Ukrainy 2001* [The Criminal Code of Ukraine] (Verkhovna Rada Ukrainy) [Verkhovna Rada of Ukraine]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, no. 30. [in Ukrainian].
10. Maklakov, V. V. (ed.) (1999). *Konstitucii zarubezhnyh gosudarstv* [Constitution of foreign countries]. Moscow: BeK. [in Russian].
11. Skrynka, D. V. (2004). Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski ta politychni prava 1966 [International Covenant on Gross and Political Rights]. *Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia* [Ukrainian diplomatic encyclopedia]. Kyiv: Znannia Ukrainy. [in Ukrainian].
12. *Ustav Organizacii Obedinenyh Nacij, g. San-Francisko* (26 iyunja 1945) [United Nations Charter, San Francisco (June 26, 1945)]. *United Nations*. <<http://www.un.org/ru/documents/charter/chapter7.shtml>> (2019, September, 20). [in Ukrainian].
13. Shemshuchenko, Yu. S. (vidp. red.) (2001). *Konstytutsiia Italii. Yurydychna entsyklopediia: u 6 t.* [The Constitution of Italy. Legal Encyclopedia: 6 vol.]. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana. Vol. 3: *K – M*. [in Ukrainian].
14. Council Decision 2014/145/CFSP of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. *EUR-Lex*. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014D0145>> (2019, September, 20). [in English].
15. Council Decision 2014/512/CFSP of 31 July 2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. *EUR-Lex*. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014D0512>> (2019, September, 20). [in English].
16. Council of Europe, Committee of Ministers, Recommendation No. (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on “hate speech”. *Committee of Ministers*. <<https://rm.coe.int/1680505d5b>> (2019, September, 20). [in English].
17. Council Regulation (EU) No. 833/2014 of 31 July 2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. *EUR-Lex* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX:32014R0833>> (2019, September, 20). [in English].
18. Dinstein, Y. (2017). War, aggression and self-defence. Cambridge University Press. [in English].
19. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (1949). *Ein Service des Bundesministeriums der Justiz und für Verbraucherschutz sowie des Bundesamts für Justiz*. <<http://www.gesetze-im-internet.de/gg/GG.pdf>>. [in German].
20. Human Rights Committee (19th session), Geneva (29 July 1983). General Comment No. 11 “Prohibition of propaganda for war and inciting national, racial or religious hatred (Art. 20).” *The United Nations Human Rights* <<http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/CCPRGeneralComment-No11.pdf>> [in English].
21. Kearney, M., Kearney, M. G. (2007). *The prohibition of propaganda for war in international law*. Oxford University Press. [in English].
22. McGoldrick, D. (1991). *The Human Rights Committee: its role in the development of the International Covenant on Civil and Political Rights*. Oxford: Clarendon Press. [in English].
23. McGonagle, T. (2011). *Minority rights, freedom of expression and of the media: dynamics and dilemmas*. Intersentia, Cambridge – Antwerp – Portland. [in English].
24. Mendel, T. (2012). Does International Law Provide for Consistent Rules on Hate Speech?. *The content and context of hate speech: Rethinking regulation and responses*, 417-429. [in English].
25. United Nations Human Rights Committee (19th session). Geneva (July 29 1983). General comment no. 11. Prohibition of propaganda for war and inciting national, racial or religious hatred (Article 20). *Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. <<http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/CCPRGeneralCommentNo11.pdf>> (2019, September, 20). [in English].
26. United Nations Human Rights Committee. (102nd session). Geneva (July 11–29, 2011). General comment no. 34. Article 19: Freedoms of opinion and expression. *International Covenant on Civil and Political Rights*. <<https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf>> (2019, September, 20). [in English].